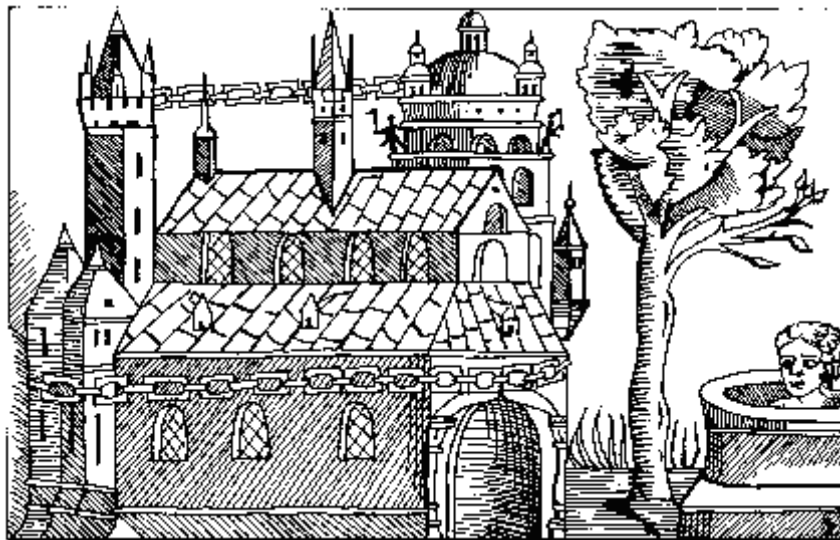

Ritueella platser i arkeologi och text

En jämförande studie av arkeologiskt identifierade kultplatser från yngre järnåldern med de ritueella handlingarna beskrivna i skriftliga källor

Författare: Ylva Abrahamsson
Handledare: Fredrik Ekengren
Opponent: Sofie Eriksen

Abstract

There is a large interest in pre-Christian religion and ritual places in many disciplines; history of religions and archeology among others. These two disciplines have for a long time worked on different terms with the studies on this subject. Scholars of religion have used written sources from the Medieval Times to interpret the ritual sites and actions from pre-Christian times while archaeologists have used the archaeological material that is recovered at excavations. But in recent years, the cooperation between these disciplines has increased.

This paper is inspired by that kind of cooperation and the aim is to contribute to the discussion on if and how the places identified by scientists as cult sites from pre-Christian times in Scandinavia are places where ritual actions took place? This will be done by using literature on the archeological material and literature on the linguistic and historical interpretations of classic written sources describing ritual actions and places. Some of the questions of interest in the paper are: What can the archaeological material, such as cooking pits and traces of houses, say about the ritual practices that possibly have been performed on the site? Can archaeologists see the ritual actions in the archaeological material? In what way can the interpretations of the written sources be applied to the archaeological material to understand if the places have been used as a cult site? Can results, as interpretations of medieval texts, from religious studies affect the archaeologist too much?

Innehållsförteckning

INLEDNING	1
SYFTE	2
PROBLEMFÖRMULERING	3
FORSKNINGSHISTORIK	3
PERSPEKTIV PÅ RITUAL OCH RITUELL PRAXIS	5
METOD, MATERIAL OCH KÄLLKRITIK	7
BEGREPPEN	9
HARG, HOV OCH HALL	9
VI	10
BLOT	10
KULTPLATS	11
DE SKRIFTLIGA KÄLLORNA	13
IBN FADLAN	13
ADAM AV BREMEN	13
DEN POETISKA EDDAN	14
NORDISKA KUNGASAGOR	17
GUTALAGEN	18
SAMMANFATTNING	18
KULTPLATSERNA	19
FÖRSTA GENERATIONENS KULTPLATSER	19
<i>Helgö</i>	19
<i>Uppåkra</i>	20
ANDRA GENERATIONENS KULTPLATSER	22
<i>Borg</i>	22
KULTPLATSER UNDER BAR HIMMEL	23
<i>Lilla Ullevi</i>	23
<i>Götavi</i>	25
ANALYS	28
BEARBETNING	28
<i>De arkeologiskt identifierade kultplatserna</i>	28
<i>De arkeologiskt identifierade kultplatserna i text</i>	30
<i>Handlingarna i arkeologi och text</i>	31
<i>Begreppen i arkeologi och text</i>	31
TOLKNING OCH DISKUSSION	32
SLUTSATS	34
SAMMANFATTNING	35
KÄLLFÖRTECKNING	37
SKRIFTLIGA KÄLLOR	37
LITTERATUR	37
INTERNET	40

Inledning

Intresset för platser från yngre järnåldern där det eventuellt skett rituella handlingar är stort och finns inom många ämnen. De platser där forskare tolkat att det genomförts rituella handlingar brukar benämnas med olika begrepp. Vanliga begrepp är kultplats och helgedom. Sådana begrepp är väldigt laddade ord i sig och genom att använda dem finns en risk att arkeologer fastställer sin tolkning från början. Ordet kultplats är det vanligaste ordet för arkeologiskt identifierade platser där forskare tolkat att det skett rituella handlingar. Det är det ordet jag kommer att använda även om jag under arbetets gång inte har säkerställt om det är platser där man utövat kult eller inte som jag undersöker. Ytterligare diskussion kring begreppet finns på sidan 11-12.

Forskning om förkristen religion är tvärvetenskaplig och bedrivs på olika sätt av arkeologer, språkvetare och religionshistoriker. Inom arkeologin, i till exempel Lilla Ullevi, hittade arkeologer en stenkonstruktion som först tolkades som en husgrundsterrass. När fler anmärkningsvärda fynd dök upp ändrade arkeologerna sin tolkning till att det troligtvis var ett harg med sakral innebörd. Arkeologerna tog hjälp av andra discipliner som studerat de skriftliga källorna från medeltiden och funnit att i dem beskrivs harg som en stenkonstruktion där människorna i förkristen tid offrade till asagudarna. Fynden man gjorde i anslutning till harget var bland annat oregelbundet placerade stolphål och ringar i järn som tolkades som amuletringar. Dessa fynd hittade arkeologerna belägg för i de skriftliga källorna och på runstenar. Språkvetare som forskat kring ortnamnet har tolkat det som att ändelsen -vi betyder att platsen varit en helig plats. Platsen blev därför tolkad som en kultplats från förkristen tid.

Min studie kommer att handla om arkeologiskt identifierade kultplatser och spåren av ritual som arkeologerna urskiljer på platserna. De spåren ska jag sedan jämföra med hur handlingar och platser beskrivs i skriftliga källor som behandlar förkristen religion och sedan se om de spåren räcker som belägg för att identifiera en kultplats. Detta försök att föra ihop ämnena och respektive tolkningar och undersöka vad som kan bli resultatet är intressant eftersom det inte har gjorts på detta sätt tidigare. Arkeologer använder sig av texterna för att tolka sina fynd och religionshistorikerna illustrerar sina tolkningar med arkeologiskt material men det har inte gjorts några försök att i mer detalj analysera och jämföra arkeologiskt material som eventuellt innehåller spår av rituella handlingar med skriftliga källor. Jag anser att i de flesta fall är tolkningarna väldigt långsökta eller står utan (eller med väldigt svag) grund. Arkeologerna förklarar inte alltid i sina rapporter och artiklar hur eller varför de tolkat

materialet som sakralt. Arkeologer får inte bli för ivriga i hoppet om att de funnit nästa unika kultplats utan måste källkritiskt studera det material de har.

Anders Andrén har skrivit en intressant artikel i och med projektet *Vägar till Midgård* där han tar upp olika platsers kultplatskontinuitet (se Andrén, 2002: 332). Han tar upp problemen med att identifiera förkristen ritual. Problemen grundar sig i att det arkeologiska materialet är fragmentariskt och sagorna är indirekta och tillkomna långt efter att de förkristna ritualerna upphört. Artikeln är skriven 2002 och kulthuset i Uppåkra hade inte grävts ut fullständigt, Andrén visste därför inte det vi vet idag om det kulthuset. Andrén nämner dock i slutet att det vore intressant att ställa resultaten från den utgrävningen mot problemen i hans artikel. Jag tar upp Uppåkra i min uppsats som eventuell kultplats och har gjort en likande studie av platsen som Andrén föreslår fast inte med fokus på platskontinuitet utan på kulten som funktion.

Syfte

Syftet med denna uppsats är att jämföra hur skriftliga källor beskriver rituella platser och handlingar med hur arkeologer beskriver de platser de identifierat som kultplats utifrån det arkeologiska materialet. Urvalet av platser som jag har gjort är Helgö i Stockholms län, Uppåkra i Skåne, Borg i Östergötland, Lilla Ullevi i Uppland och Götavi i Närke. Andra intressanta platser som identifierats som kultplatser i Sverige är bland annat Frösö i Närke, Frösö i Jämtland, Vi i Uppland och Järrestad i Skåne. De skriftliga källorna jag har använt är de som berättar om den förkristna religionen under yngre järnålder, bland annat ibn Fadlans berättelse från 900-talet och eddorna från medeltidens Island. Det urvalet är baserat på vilka källor som tar upp det som är relevant till min uppsats och vilka källor forskare har använt som hjälp till identifierandet av platserna.

Jag utgick från de spår av rituella handlingar som arkeologerna har urskiljt på de arkeologiskt identifierade kultplatserna och hur de spåren har tolkats. I uppsatsen diskuterar jag vilka likheter och skillnader det finns mellan det arkeologiska källmaterialet och det skriftliga. Jag vill också ta reda på om beskrivningarna av rituella handlingar i det skriftliga materialet är så pass tydliga att arkeologer kan använda de som referenser och hur de tolkat beskrivningarna. Ett delsyfte är att diskutera om och hur arkeologernas tolkningar av källmaterialet kan påverkas av exempelvis religionshistorikernas slutsatser (eftersom det är de som i första hand har studerat skriftliga källor).

Problemformulering

- Vilket arkeologiskt material har hittats på platserna och på vilket sätt kan det tolkas som rituellt?
- På vilket sätt påverkas arkeologernas tolkningar av de skriftliga källorna och den religionshistoriska forskningen kring dem?
- Hur beskrivs rituella handlingar och platser i de skriftliga källorna och hur väl överensstämmer de beskrivningarna med det arkeologiska materialet?
- Går det att avgöra med hjälp av svaren till ovanstående frågor om det är platser där det utövats kult eller inte som undersöks i denna uppsats?

Forskningshistorik

Ett problem som behandlas i denna uppsats är hur pass mycket arkeologer ska använda sig av och förlita sig på de skriftliga källorna. Det är ett problem som har diskuterats mycket inom arkeologin. Arkeologer som var verksamma under slutet av 1800-talet använde skriftliga källor som hjälp till tolkandet av vad de trodde vara religiösa lämningar. Under 1900-talet övergick man till att ha en mer skeptiskt syn på användandet av skriftliga källor. Det var en källkritiskt präglad vetenskapssyn. Kring mitten av 1900-talet växte ett intresse för religiösa handlingar och platser fram. För att angripa problemet med de svårtydliga förkristna handlingarna uteslöt arkeologerna först de profana förklaringsmodellerna för att sedan kunna se de sakrala. Den processuella arkeologins genomslag i Skandinavien under 1970 och 80-talet förde med sig en stor skepticism till om arkeologer kan studera den förkristna religionens handlingar och innebörd. Det fokuserades istället på annat som till exempel ekonomi och samhällssystem. I och med att den postprocessuella arkeologin slog igenom i Skandinavien på 1990-talet blev det en mer öppenhet för tolkningar kring religion och trosföreställningar. Eftersom man återigen tog hjälp av skriftliga källor för tolkningen av platser och lämningar har diskussionen blivit mer intressant enligt Anne Carlie då det blev en större mångfald av tolkningar. Detta trots att man fortfarande är kritisk mot användandet av medeltida källor (Carlie, 2009: 19-24). Ett exempel på problematiken togs upp redan 1966 av Olav Olsen. Han var kritisk mot tolkningar som arkeologer gjort kring de byggnader de identifierade som kulthus. Han menade att den förkristna befolkningen i Skandinavien utförde sina ritualer under bar himmel eftersom kulten utövades av många personer samtidigt och inte skulle fått plats i en byggnad. De hus som fanns i samband med kulten var därför små och endast till för att skydda gudabilder (Olsen, 1966: 279). Många av dagens arkeologer tar upp Olsen och

hans kritik i sina arbeten där de för en diskussion kring huskonstruktioner tolkade arkeologiskt som kulthus. Bland annat Lars Jørgensen tar upp att Olsen kom fram till att det arkeologiska materialet inte gick att identifiera som religiöst och att han konstaterade att arkeologin helt enkelt inte var redo för en djupare tolkning kring religion och ritual. Men det Olsen också påpekade var att om det var någonting som skulle kunna bekräfta de skriftliga källorna så var det just arkeologi. Det är delvis det som ska undersökas i denna uppsats. De skriftliga källorna ger bara glimtar av kulten som pågick under förkristen tid vilket man kan se i citaten som presenteras på sidorna 13-18 i denna uppsats (Jørgensen, 2009: 330-331, 350, med hänvisning till Olsen). Anders Andréén har en intressant ingång i att identifiera de förkristna rituella handlingarna. Han skriver att om man undersöker kultplatskontinuitet från förkristen religion till kristendom kan man ställa de förkristna rituella handlingarna mot de kristna både empiriskt och begreppsligt. Då urskiljs de förkristna handlingarna eftersom man kan utesluta de kristna (Andréén, 2002: 299). Det är nästan samma teknik som arkeologerna använde för 50 år sedan (se ovan).

Perspektiv på ritual och rituell praxis

Andreas Nordberg skriver att ”Utan förklarande texter kan det arkeologiska materialet vara svårt att förstå. Ritueella handlingar lämnar i regel bara fragmentariska materiella spår” (Nordberg, 2009/2010: 16). Förkristen religion är ingen bekännelsereligion som har ett begränsat antal heliga texter utan det är en religiös tradition som bygger på praktiska utföranden. Religionshistoriker är skeptiska till användandet av arkeologiskt material i religionsforskning medan arkeologer tycker att det är givet att om religionshistoriker och arkeologer samarbetar ger det nya resultat. När arkeologer ska tolka innebörden av vad de tror är lämningar efter religiösa och ritueella handlingar behöver de hjälp av religionshistorikernas tolkningar. Jørgensen däremot säger att det idag finns så pass mycket arkeologiskt material att arkeologer kan överge skriftliga källor. Studier av ritualerna bör vara grundläggande eftersom det är en svår analys att göra då det är många fragmentariska uppgifter i det arkeologiska materialet enligt Anders Andrén (Görman, 1989: 31; Schødt, 1989: 21; Andrén, 2002: 299; Jørgensen, 2009: 350).

Liv Nilsson Stutz tar upp en metod att angripa ritualstudier där hon ställer sig frågan hur en arkeolog kan studera ritualer, inte om den kan och kritiserar bland annat Christopher Hawkes’ ”ladder of inference” som säger att arkeologer inte kan studera religion och föreställningsvärld eftersom det finns alldeles för lite källmaterial till det och därför är för högt upp på stegen. Nilsson Stutz påpekar, liksom Andrén, att om arkeologer ska klättra upp för stegen så måste de övre ”stegpinnarna” vara lika stabila som de lägre och ens metoder vara lika grundläggande som vid studier kring de lägre pinnarna som innebär tolkningar kring ekonomi, försörjning och social struktur. Metoden talar för att ha ett teoretiskt ramverk som fokuserar på handlingarna och inte så mycket på religionen. Vad deltagaren gör och inte så mycket vad denne tänker. Arkeologer måste se det dynamiska resultatet istället för bara enskilda artefakter. En kombination av handlingsteori och metoder som synliggör handlingar underlättar för arkeologens tolkningar kring religion och ritual (Nilsson Stutz, 2004: 15-18, med hänvisning till Hawkes).

En enskild religiös handling kallas rit medan en kedja av handlingar som utgör ett fast mönster kallas ritual. En ritual kan alltså vara flera riter. En rit behöver inte vara kopplad till en myt men oftast är fallet så. Det är oftast mer myt än ritual i de skriftliga källorna, vilket gör det svårt att utläsa handlingarna. Det finns olika typer av religiösa handlingar, bland annat kan de vara knutna till årstider och övergångar i människolivet. Det finns även offentlig och privat kult. Offentlig kult hör ihop med samhällets organisation och makthavande medan privat kult

sker i det enskilda hushållet (Clunies Ross, 2002: 13; Steinsland, 2005: 285-290). Begreppen ritual och religion har ett kristet betydelseinnehåll (Andrén, 2002: 299) vilket också gör att dagens arkeologer tolkar spår av handlingarna ur ett mer kristet perspektiv än vad de hade tänkt sig trots att de är kritiskt medveten om att de bör hålla sig neutrala.

Jag håller med Nilsson Stutz och Andrén om att tolkningar kring förkristen religion och ritual bör baseras på lika grundliga studier som tolkningar kring ekonomi och samhällssystem. Dock bör arkeologer ändå vara försiktiga när de gör tolkningar kring rituella platser och handlingar, speciellt när de använder laddade ord som kultplats och amulettringar som lätt ger en viss bild av en plats, utan att ge en förklaring till vad de baserar sina tolkningar på. De bör även vara försiktiga i sina tolkningar eftersom det enda vi vet om den förkristna religionen är vad som står skrivet i de skriftliga källorna och det är egentligen inte tillräckligt mycket.

Metod, material och källkritik

Denna uppsats bygger på en analys av hur platser beskrivs i arkeologiska texter och i skriftliga källor. De skriftliga källorna jag har använt har framförallt varit de som nämner vad som tolkats som ritual och rituella handlingar från förkristen tid. Jag har utgått från de skriftliga källor som är centrala inom forskningen kring yngre järnålderns kultplatser och rituella handlingar.

Arkeologer måste hålla sig kritisk till användandet av skriftliga källor från medeltiden och diskussionen kring hur pass användbara de är kan göras lång. En anledning att arkeologer tvivlar på de skriftliga källorna är att de flesta av källorna är skrivna av kristna personer under tidig medeltid och då har bara det mytiska innehållet i den förkristna religionen, bland annat berättelser om gudarna, blivit kvar medan de rituella handlingarna glömts bort eftersom de aldrig skrev ner (Steinsland, 2005: 296). De skriftliga källorna är inte bara indirekta källor då författarna levde långt efter att ritualerna slutat utföras utan det är även ofta andrahandsuppgifter i och med att de kan vara en återberättelse av vad andra har sett. De olika källornas författare var både skandinaver och icke-skandinaver som studerat den förkristna religionen vilket gör att synen på religionen kan ha varierat. Tillgången till skriftliga källor är begränsad då det oftast krävs en översättning som inte alltid finns och eftersom att de översättningar som finns är tolkningar i sig blir steget ännu längre från förstahandsuppgifterna.

Mitt val av platser grundade sig i att det skulle vara två olika typer: med och utan hus. De utvalda platserna är Helgö i Mälardalen, Götavi i Närke, Borg i Östergötland, Lilla Ullevi i Uppland och Uppåkra i Skåne (se fig. 1). Dessa platser är väldigt intressanta i sig och gav mig samtidigt ett bra underlag för jämförelserna. Jag har utgått från de rapporter och den forskning som berör platserna. Det arkeologiska materialet skiljer sig rätt så mycket från plats till plats. I Götavi till exempel så fanns där inget annat än ett lerlager ovanpå stenar i nio rader medan det i Lilla Ullevi fanns bland annat stolphål, palissad, harg, kokgropar och inhägnad. En annan skillnad på dessa platser var att ytan som undersöktes i Götavi var endast 18x15 m stor och i Lilla Ullevi var ytan 2000 m². En teori arkeologerna har kring Götavi är att om den närliggande ytan skulle undersökas skulle man kanske hitta härdar m.m. Dessa olika förutsättningar gör att tolkningarna är svåra att göra. I Götavi hade man ett intressant kartunderlag att utgå från då man skulle gräva ut platsen medan man i Lilla Ullevi kom i kontakt med platsen under en uppdragsarkeologisk undersökning. Trots detta har arkeologerna ändå tolkat de olika platsernas användningsområde till samma sak.

Jag jämförde två olika typer av platser (med och utan hus) med varandra. I min typindelning av de arkeologiskt identifierade kultplatserna har jag utgått från Lars Jørgensens teori (Jørgensen, 2009). Han menar att Helgö tillsammans med Uppåkra tillhör den första generationens kultplatser. Hans teori baseras på att de är stora centralplatser med lång kontinuitet och de innehåller spår av komplex bebyggelse och är de enda i Sverige med permanenta hantverks- och smidesaktiviteter. Enligt Jørgensen hör Borg till den andra generationen eftersom det finns flera byggnader där som arkeologer tolkat som sakrala och inte bara en som fallet är i Uppåkra och Helgö. Teorin kring kultplatser under bar himmel baserar Jørgensen på att det finns spår av måltidstillagning, metallobjekt, stolphål och härdar på platsen (Jørgensen, 2009: 347, 350).

Jag gjorde även jämförelser inom samma typ för att se vilka likheter och skillnader det fanns. Jag har även jämfört det arkeologiska materialet med de skriftliga källorna. Jag tittade på vilka handlingar som arkeologerna tror har utförts på platserna, både hur de beskrivs i de skriftliga källorna och hur man har tolkat det arkeologiska materialet i och med lämningar efter dem. Vidare har jag studerat arkeologernas tolkningar av handlingarna och platserna för att undersöka hur pass påverkade deras tolkningar kan vara av till exempel religionshistorikernas tolkningar. Jag undersökte hur begrepp beskrivits i de skriftliga källorna för att sedan se hur arkeologerna menar att de visat sig på platserna och sedan försöka avgöra om platserna är *kultplatser*.

Begreppen

För att bättre förstå de skriftliga källorna men även de arkeologiska rapporterna följer en redogörelse nedan av vanliga begrepp som man kan finnas nämnda i dem. Det är de skriftliga källorna som beskriver sådana karaktäristiska drag för ritualutövande som är till hjälp för identifierandet av kultplatser och är väsentliga för att förstå vad arkeologerna kan ha grundat sina tolkningar på när de tolkat en plats som rituell.

Harg, hov och hall

Ordet *harg* har många betydelser som skiljer sig mest mellan ordets olika böjningsformer. Tolkningen av ordet är i princip samma om man frågar en religionshistoriker, en språkvetare eller en arkeolog. Per Vikstrand, som är språkvetare, tar upp de olika böjningsformerna och deras betydelser och han sammanfattar med att säga att den vanligaste tolkningen av ordet är den äldre betydelsen stenhop eller klippa. Senare har ordet fått en sakral innebörd som stenaltare. Den sakrala innebörden har sitt ursprung i vad Thomas L. Markey kallar sakral u-stamsböjning av ordet *haruguR*. Detta motsägs dock av att ordet också har en a-stamsböjning och i nordiska dialekter är harg terrängbetecknande. De olika betydelserna han tar upp för harg är bland annat stenhög, helgedom, tempel, altare, helig lund och offerplats (Vikstrand, 2001: 207-208, med hänvisning till Markey). Enligt Britt-Mari Näsström, som är religionshistoriker, är ett harg en stenhög men kan även vara en timrad konstruktion. Det har hon tolkat ur *Völvans spådom*. Samtidigt påpekar hon att harg och hov ofta förekommer tillsammans och hov har tolkats som en byggnad för fest. Att de förekommer tillsammans förenklar förståelsen då det förekommer uttryck i skriftliga källor som bränna hov och bryta ner harg, vilket talar för att hov är gjort i trä och harg i sten (Näsström, 2002: 126-127). Det är en av anledningarna enligt Lars Jørgensen att arkeologer tvivlar på om de skriftliga källorna stämmer just för att de så kallade hargen (*hörgr*) beskrivs som både en hög byggnad och en plats under bar himmel (Jørgensen, 2009: 350). En arkeologs tolkning av ordet skiljer sig inte mycket från ovanstående. Cecilia Åqvist hänvisar till ett kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid och dess översättning av harg som är en stenhop, ett stenröse eller en hög plats. Även hon nämner *Völvans spådom* och Olav Olsens diskussion kring kulthus. Hall är en annan byggnad för sammankomster för fest och aristokratiska ändamål (Åqvist, 1996: 107-108).

Olav Olsen skriver att harg och hov (*hof*) är tyska ord och att hov ursprungligen betyder bondgård. Den kopplingen påvisar han genom studier av norska bondgårdar som har namn

antingen med ett gudanamn och ändelsen *-hof* eller bara *Hof*. Hans tolkning av betydelsen är att ett hov har varit en mötesplats för utövande av kult och inte ett tempel som vissa andra forskare hade antytt enligt hans avhandling. Olsen fortsätter med att påpeka att det inte är troligt att ett harg har varit en byggnad där man utövat religiösa handlingar utan om det har varit en byggnad så har den varit en liten konstruktion som varit till för att skydda gudabilder. Hans ena teori kring harget som byggnad är att gudabilderna stod där först och huskonstruktionen byggdes runt dem. Det stora antal människor som antas ha utövat kulten samtidigt styrker teorin kring att kulten utövades utomhus och att hargen endast skulle ha varit mindre byggnader eftersom det gör att det är svårt att hålla de rituella måltiderna inomhus för så många människor (Olsen, 1966: 279-280). Olsens teori om kultplatser under bar himmel har sin grund i *Gutasagan* enligt Per Vikstrand som kritiserar detta eftersom det inte framgår i den sagan att kulten endast utövades utomhus (Vikstrand, 2001: 325, med hänvisning till Olsen).

Vi

Vi betyder enligt runsvenskan helig plats eller helgedom. Enligt fornsaxiska är det en helgedom eller tempel och enligt fornengelskan betyder ordet gudabild. Per Vikstrand förklarar att om *vi* är i singular i ortnamn är det kultplatsbetecknande. *Vi* kan ha använts för att beteckna en helig plats i allmänhet men också en speciell kultplats (Vikstrand, 2001: 298, 322). Ändelsen *-vi* är den säkraste indikationen på att det förekommit en förkristen kultplats på orten (Sundqvist, 2009/2010: 90).

Från Oklunaristningen från 800-talet kan man utläsa att ett *vi* även fungerade som en slags fristad. I Vikstrands översättning av vad som står ristat på den är: ”Detta ristade Gunnar, ristade dessa runor. Och han flydde skyldig, sökte upp detta *vi*.” (Vikstrand, 2001: 323, med hänvisning till Oklunaristningen).

Blot

Blot är det vanligaste ordet för offer i de medeltida skriftliga källorna. Det finns tre synonymer av ordet, *blóta*, *senda* och *sóa*, och alla förekommer i *Hávamál* strof 145 som finns citerad på sidan 15 i denna uppsats där de är översatta av Björn Collinder till: blota, bedja och offra. Det finns olika tolkningar kring var ordet härstammar från men det forskare är överens om är att det inte finns någon koppling till ordet *blóð* som betyder blod (Näsström, 2002: 28).

Kultplats

Ofta har författarna refererat till respektive platser som *kultplatser* med *kulthus* utan att riktigt förklara på vilket sätt de är kultplatser. Andreas Nordberg ställer sig frågan ”vad är en kultplats?” och påpekar att även om man bortser från problematiken med ordet kult så stöter man på nästa problem med att definiera ordet plats. Den problematiken med betydelsen för ordet *plats* kommer inte jag att gå in på utan jag fokuserar på om det går att urskilja om det utförts kult på platsen. Därför är en redogörelse av begreppet väsentligt. (Nordberg, 2009/2010: 16-19).

En kultplats är ordagrant en plats där det har skett kult och religiösa handlingar. Det vill säga riter (Nordberg, 2009/2010: 16-19). Enligt Svenska Akademiens Ordbok är kult en gudsdyrkan, därför blir då en kultplats en plats där man utför sin gudsdyrkan (<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>). Enligt Gro Steinsland är platsen där kulten utövas en helig plats, ofta markerad i landskapet av en avgränsning av något slag, inhägnad eller en speciell sten eller lund (Steinsland, 2005: 288-289). Nordberg säger att en underförstådd definition av permanenta, omfattande och komplexa kultplatser från yngre järnåldern är (Nordberg, 2009/2010: 19):

- a) En väl avgränsad och helgad plats
- b) Med kosmologiska referenser
- c) För återkommande förkristen religionsutövning
- d) Som framförallt var riktad till gudarna
- e) Och som ofta har satt spår i det fortfarande existerande ortnamnet

Rituella handlingar lämnar väldigt lite spår efter sig (det påvisas på de platser som beskrivs i kapitlet *Kultplatserna* i detta arbete) eftersom de kan bestå av till exempel böner, sånger och dans som inte syns i det arkeologiska materialet. Det arkeologiska materialet kan exempelvis vara härdar, kokgropar, stolphål, vattenkällor och deponeringar av olika slag. Det går också att se om platsen varit avgränsad och om där funnits hus. Många sådana eventuella kultplatser ligger vid sjöar, höjder, klippor, lundar och träd. Det man inte kan se i det arkeologiska materialet, så som danser, sånger, böner, vilken föreställningsvärld som förekom och så vidare, kan vara väsentligt för att förstå den förkristna religionen. Genom att inte bara använda arkeologin utan även ta hjälp av skriftliga källor kan man underlätta förståelsen eftersom en del av dessa handlingar finns beskrivna i dem (Nordberg, 2009/2010: 16-19).

När Nordberg vill skilja på kult-, offer- och helig plats refererar han till *Germania* där Tacitus skriver att gudinnan Nerthus, i form av en staty, flyttas från en helig ö och blir dragen på en vagn mellan olika kultplatser och offeras sedan i en helig sjö som fungerar som offerplats. En helig plats är enligt Nordberg en plats med religiösa traditioner. Om betydelsen av ordet kultplats studeras ur ett annat synsätt och om de skriftliga källorna tas till hjälp så är en kultplats en permanent organiserad helig plats som den förkristna befolkningen har återkommit till för att utöva rituella handlingar. Den är riktad till gudarna och det går att spåra platsens betydelse genom det fortfarande existerande ortnamnet (se ovan) (Nordberg, 2009/2010: 16-19, med referens till Tacitus).

De skriftliga källorna

Nedan följer ett antal citat ur skriftliga källor skrivna mellan 900-talet och medeltiden. De skriftliga källorna innehåller information som arkeologer och religionshistoriker har använt sig av då de tolkat en plats utseende eller arkeologiskt material. Även en bit ur *Gutalagen* finns representerad. En medeltida lag kan vara väsentlig för att andra källor oftast är indirekta och en lag beskriver samtida handlingar som var förbjudna. Det är en trolig källa till att handlingarna verkligen utförts.

ibn Fadlan

I sin bok *Araber Vikingar Väringar* från ca 900 e.kr. beskriver ibn Fadlan bland annat hur vikingarna tillber stolpar som de har placerat på en plats under deras handelsresor. Så här beskriver han sitt möte med dem:

”De beger sig till en lång påle nedslagen i jorden, med ett människoliknande ansikte: runtomkring finns mindre bilder och bakom dessa långa pålar, nedslagna i jorden. De vänder sig till den största bilden, faller ned och tillbeder.” (Wikander, 1978: 64).

Han fortsätter att berätta hur de slaktade djur för att tacka guden om de gått bra med försäljningen och hängde upp huvudena på stolparna. Fadlan beskriver även att vikingarna offerar människor som de kommer på stjal från dem och låter tjuven hänga i träd ”tills han faller i stycken av vind och regn” (Wikander, 1978: 65).

Adam av Bremen

Det är vanligt att forskare refererar till Adam av Bremens bok *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar* som han skrev ca 1070 e.kr. Adam av Bremen har beskrivit ett blotgille och tempel i Uppsala som de flesta författare applicerar på andra platser och handlingar när de ska tolka det arkeologiska materialet.

Adam berättar om ärkebiskopen Adalbert som utnämnt sig själv till nästa evangelist och ger sig ut på mission i Europa. När han kommer till Sverige berättar han om Sveonernas hednatro:

”Detta folk har ett berömt tempel som kallas Uppsala, beläget inte långt från samhället Sigtuna. I detta tempel, som är helt och hållet prytt med guld, dyrkar folket bilder av tre gudar. Den mäktigaste av dem, Tor, har sin tron mitt i salen. På var sida om honom sitter Oden och Frej.” (Svenberg, 1984: 224)

Många är mycket kritiska till denna beskrivning. Mycket på grund av att Adam själv inte bevittnade detta men också för att hierarkin bland gudarna inte stämmer överens med vad andra källor säger. Tor beskrivs i den texten också med en spira och inte en hammare som han brukar. Adam fortsätter berättelsen där Adalbert får bevittna ett stort blotgille som skedde vart nionde år och människor från hela Sverige samlades för att offra till gudarna. De offrade nio män vars kroppar hängdes upp i träd i en lund som ansågs vara mycket helig enligt Sveonerna. Träden ansågs ha gudomlig kraft. Även hundar och hästar offrades och hängdes upp bredvid männen. Sedan berättar han även om att det sjöngs i samband med sådana här tillställningar:

”För övrigt sjunger man, som vanligt är vid dylika offerhögtider, mångfaldiga sånger, som är oanständiga och därför bäst bör förtigas” (Svenberg, 1984: 225)

Den poetiska Eddan

Ordet *edda* betyder mormors mor. Det har tolkats ur *Sagan om Rig* (Collinder, 1993: 12-14).

En biskop som hette Brynjólfur Sveinsson fann kvädena år 1643 i *Codex Regius*. Som han förstod så tillhörde kvädessamlingen prästen Sämund, som gick under namnet ”den vise”. Vid den här tiden hade Snorre Sturluson redan döpt sitt verk till ”edda” och Sveinsson tyckte de var så pass lika att den nyfunna kvädessamlingen fick också det namnet. Forskning kring kvädena visar på att *Völvans spådom* är från slutet av 900-talet och författaren var hednisk men blivit påverkad av kristendomen och *Kvädet om Helge Hjörvardsson* har tolkats som att det är skrivet någon gång före 800-talet medan *Hyndla* är från 1300-talet (Collinder, 1993: 12-14). I *Völvans spådom* strof 7 beskrivs harg och blothus men även andra viktiga detaljer som är relevanta för identifieringen av de utvalda platserna i denna uppsats:

”Asarna möttes i Idavall,
timrade höga harg och blothus,
gjorde smideshårdar, hamrade smycken,
smidde tänger, slöjdade redskap” (Collinder, 1993: 43)

I *Havamal* strof 111 kan man utläsa att ordet hall har en signifikant betydelse som en slags egendom:

”Det är tid att tala på tulens stol:
invid Urds brunn
såg jag och teg jag, såg jag och tänkte jag,
hörde vad männen mälte,
hörde dem tala om runor; om råd tego de ej,
där vid Haves hall,
där i Haves hall;
jag hörde dem säga så.” (Collinder, 1993: 65)

Havamal strof 139 påminner om det ibn Fadlan berättar om när han beskriver vikingarnas omhändertagande av tjuvar (se ovan).

”Jag vet att jag hängde i vindomsusat träd
i nio nätter tid,
sårad med uddstav, åt Odin given,
själv åt mig själv.” (Collinder, 1993: 70)

Havamal strof 145 visar på olika synonymer till att offra:

”Vet du hur man bedja skall? Vet du hur blotas må?
Vet du hur man utgiver, vet du hur man offra skall?” (Collinder, 1993: 70)

I *Grimnismals* sjätte strof får vi reda på att fler än det hus Adam av Bremen berättar om är täckt med en ädelmetall:

”Det finns ännu en boplats, där blida makter
ha täckt salhusen med silver:
Valaskjalf kallas den, konstfärdigt byggd
av en asagud arla i tiden.” (Collinder, 1993: 83)

Strof 13:

”Det åttonde är Himinbjörg, där Heimdall sägs
härskas i tempel och hov;
i sin fridfulla gård dricker gudarnas vaktman
glad det goda mjödet” (Collinder, 1993: 84)

Strof 15:

”Den tionde är Glitne, med guld är den stöttad,
av silver är salhusets tak;
Forsete finns där de flesta dagar
och medlar i alla mål.” (Collinder, 1993: 84)

Strof 16:

”Den elfte är Noatun, där Njord en gång
byggde sina salar;
männens hövding, den menlöse guden,
råder över högtimrat hov.” (Collinder, 1993: 84)

I strof 10 i *Hyndlaloka* (med den korta *Völuspå*) beskrivs en blotplats av sten som färgas rött av blod vilket tyder på att blot och offer hör ihop:

”Han har byggt åt mig en blotpall av sten -
Var sten i röset är nu rött som glas -
det har han med nyslaktad nötblod färgat;
Ottar har alltid på asynjor trott.” (Collinder, 1993: 141)

I *Kvædet om Helge Hjörvardsson* berättas det om konung Hjörvard som ville att hans jarls son Atle skulle fria till konung Svafnes fagra dotter Siglinn på Hjörwards vägnar. Men för Svafne fick Atle inte fria och innan han återvände hem passerade han en lund och fick höra en fågel kvittra om blot, blothus och vigårdar:

”Atle kvad:
Vill du Atle Idmunds son,
fullvisa fågel, fler ord kväda?

Fågeln kvad:

Ja om budlungen blotar åt mig
och jag får vad jag korar mig från kungens gård” (Collinder, 1993: 176, strof 2)

”Jag väljer mig blothus och vigårdar många,
kor med gullhorn av kungens boskap,
om Siglinn sover sött i hans famn
och följer försten av fri vilja.” (Collinder, 1993: 176-177, strof 4)

Nordiska kungasagor

I Olav Tryggvasons saga berättar Snorre Sturluson om Hakon jarl och hur han bestämde att befolkningen skulle ”hålla hoven i stånd och fortsätta blota i hela hans rike” även efter kristendomens inträde i Skandinavien. Ett annat citat i samma saga nämner också hov och blotplatser tillsammans:

”Den kloke lät snart alla
Einrides hov och goda
blotplatser, som hade
härjats, komma till heder,
innan härskaren
for med höjda svärd
över land och hav,
gudarna styr honom” (Johansson, 1994: 200-201)

Sedan fortsätter beskrivandet:

”Och de mansamlande asarna
kommer till blot, som ger
den mäktige hövdingen
mycket stor heder.
Nu gror jorden som förr.
Guld slösaren låter
åter krigarna
sitta glada i hoven.” (Johansson, 1994: 201)

Gutalagen

Gutalagen är en landslag och ska inte förväxlas med landskapslagarna. Gutalagen nedtecknades 1220 och gällde på Gotland ända fram till år 1595. Trots att resten av Sverige löd under Magnus Erikssons allmänna landslag från år 1350 hade Gotland sin egen lag eftersom det räknades som ett eget land vid den tiden (<http://www.guteinfo.com/?id=1957>).

4. ”Om blot.”

”Det är däreft, att blot äro för alla strängt förbjudna och alla forna seder, som följa med hedendomen. Ingen må åkalla hult eller högar eller hedniska gudar, helgedomar eller stavgårdar. Om någon blir funnen skyldig därtill och blir det så mot honom med vittnen styrkt, att han har någon sådan åkallan med sin mat eller dryck, som ej följer kristen sed, då är han saker till tre marker till sockenmännen, om de kunna utkräva det. Detta skola alla tillsammans utsöka, och alla skola hava del däri, prästen och kyrkan och sockenmännen. Om en misstanke finnes mot honom, värje han sig med sex mäns ed. Om sockenmännen ej kunna utkräva det och det kommer fram för tingmännen, då värje han sig även med sex mäns ed eller böte tre marker till tinget. Om det kommer fram för alla landets män, då böte han tolv marker till landet, om han icke kan värja sig med tolv mäns ed”. (Holmbäck & Wessén, 1979: 207)

Sammanfattning

Det man stöter på i citaten ovan är bilder av gudar karvade i pålar som tillbes, tempel i guld och silver i vilka det fanns högre makter, siffran nio, heliga lundar, offer (=blot) av människor och djur (främst nöt), harg som benämns som stenkonstruktioner och timrade hov. Salar och hallar, även blothus och vigårdar förekommer också. Åkallande av gudar tillsammans med sin mat eller dryck som beskrivs i *Gutalagen* kan påvisa att måltider kunde ske i samband med ritualer. Smide, slöjd och sång förekommer också i samband med dyrkan av gudar och beskrivning av platsen.

Detta urval av skriftliga källor är bara en bråkdel av de texter som finns att tillgå skrivna under vikingatid eller medeltid. Dessa citat är väsentliga då de tar upp de begrepp och beskrivningar som nutida arkeologer använder för att tolka sitt arkeologiska material. De rituella handlingarna som jag var ute efter, som bättre hade kunnat bidra till tolkningen om de fysiska platser arkeologer har hittat var platser där förkristen kult utövats, finns inte välrepresenterade i källorna. Jag behöver den beskrivningen för att kunna acceptera eller kritisera arkeologiska tolkningar och beskrivningar av de så kallade kultplatserna.

Kultplatserna

Första generationens kultplatser

Helgö

Helgö är en ö som ligger i den delen av Mälaren som tillhör Stockholms kommun. En tolkning av vad namnet Helgö betyder är fornsvenskans *helig ö*. Platsens betydelse har Per Vikstrand tolkat som att platsen kan ha fungerat som någon slags gränsmarkör mellan människors värld och gudarnas, en slags kosmologisk port. Han har även gjort kopplingen att de flesta platser med Helgö-namn är belägna intill forna maritima utfartsleder (Vikstrand, 2001: 234, 238).

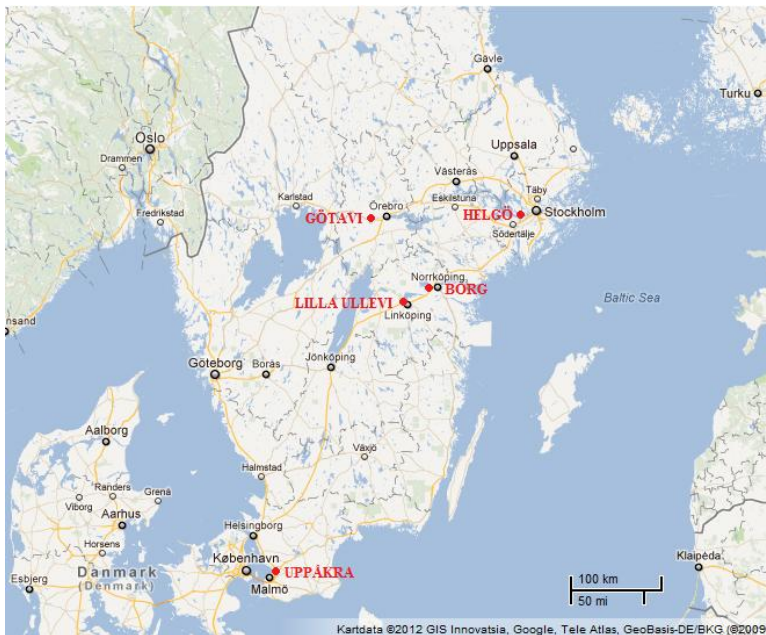

Fig. 1: Karta över de fem platserna markerade i rött. Modifierat kartunderlag från Google Maps.

Det finns inte bara en utan flera kultlokaler på Helgö. Både som hus och utomhus. Med lokal menar arkeologerna att kulturen är begränsad till en viss plats. Platsen som är tolkad som kultplats under bar himmel är placerad på en stenig sluttning vid foten av en klippa och ligger sydöst om huset och där har arkeologerna funnit bland annat artefakter, härdar, djurben och en vattenkälla som har tolkats som rituella. I huset som tolkats som kulthus är användningsperioden daterad till romersk järnålder till vikingatid. 600 års användande av platsen har arkeologiskt lämnat spår efter sig: kulturlagret vid platsen var en meter tjockt och det tjockaste på hela Helgö. Ungefär vart 100 år täckte man över platsen med lera, härdar och brända ben. Det hittades 26 guldgubbar på Helgö som är daterade till 700-tal (Jørgensen, 2009: 333,335; Zachrisson, 2009/2010: 79-84).

På Helgö hittades 63 kg djurben av nöt, får och gris men även av häst, hund, räv och höns. Bland materialet fanns skallben och köttfattiga delar av djur. Det fanns slaktspår på

benen och de var mörkgrå. Slaktspår kan vara att det syns tydligt att det skett medvetna hugg vid leder och huvud. Det hittades även bröd från 200-talet på platsen och det är de äldsta beläggen man har för brödbak i Norden. De köttfattiga delarna av djurbenen hittades på samma plats som bröden hittades. Det har tolkats som att både djuren och bröden blev offerade. Det mest anmärkningsvärda fyndet på Helgö är ringarna i järn som daterats till sen vendeltid och tidig vikingatid. Ringarna har arkeologiskt tolkats som amuletringar på grund av amuletter som hänger i vissa av dem och att ringarna har haft religiös betydelse har arkeologerna tolkat från den gotländska bildstenen från Tängelgårda (se fig. 2). Ett 30-tal ringar hittades längs klippans västra kant och ytterligare 16 vid en palissadkonstruktion som följde upp i sluttningen. Den palissaden bestod av en stenrad parallell med en rad av stolphål. Under sen vendeltid restes en stolpe på den steniga sluttningen och ca 850 e.kr. tog man bort stolpen och placerade en treudd bredvid det övertäckta hålet (Zachrisson, 2009/2010: 80-84).

Fig. 2. Bildstenen från Tängelgårda. (<http://www.historiska.se/historia/jarnaldern/vikingar/kultritualer/relaterade-bilder-ritualer/tangelgardastenen/>).

Uppåkra

Uppåkra ligger i Skåne, strax söder om Lund på en höjd med utsikt över bland annat Lund, Malmö och Dalby. Förbi platsen går en gammal landsväg som sträcker sig från Trelleborg i söder till Lund i norr.

Det så kallade kulthuset grävdes ut 2001-2004. Anledningen till att det tog så lång tid var att anläggningen bestod av över 300 lager, de flesta innehållande stora mängder lera som vattensållades. Huset var 13,5x6 m stort med gavlarna i öst-västlig riktning (se fig. 3). Det hade tre öppningar, en i norr och två i söder. Huset hade rivits och byggts upp flera gånger på samma plats men med ny teknik. Stolphålen i ytterkanterna var 4x2 m stora och 1,7 m djupa. De takbärande stolphålen i mitten av huset var ca 0,7 m i diameter och lika djupa som de andra och tre av stolparna var uppstöttade av flera, 60 kg tunga, stenar. Enligt Lars Larsson och Karl-Magnus Lenntorp har man tolkat huset som extraordinärt högt på grund av de kraftiga takbärande stolparna som man kunde se spår av i och med hålen. De olika versionerna av huset kan dateras till perioden från romersk järnålder till vikingatid med hjälp av fynd som hittades på platsen. I stolphålen hittades över 100 så kallade guldgubbar, det är den näst största samlingen i Skandinavien (Larsson & Lenntorp, 2004: 3-48; Jørgensen, 2009: 336).

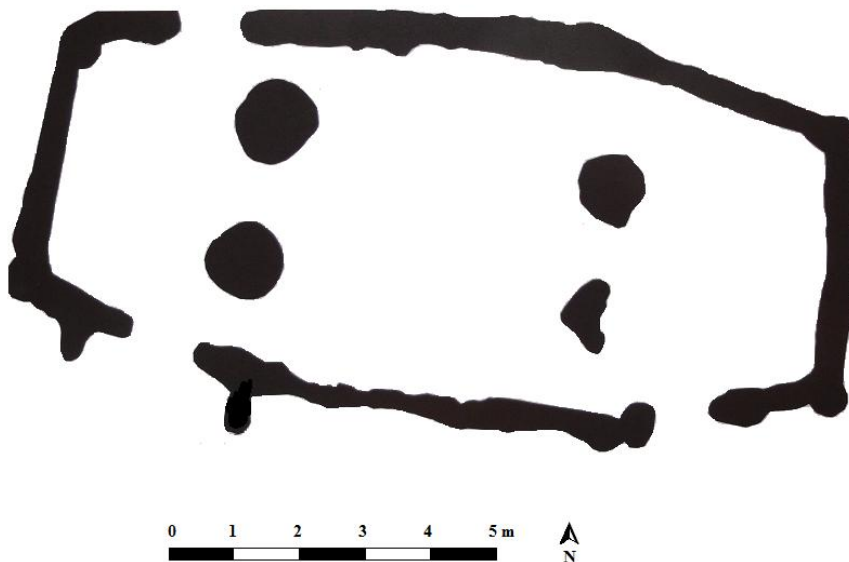

Fig. 3. Kulthuset i Uppåkra (Larsson & Lenntorp, 2004: 20). Modifierad av Ylva Abrahamsson.

Guldgubbarna fanns i alla delar av huset, de flesta i stolphålen. De hittades då leran vattensållades och därför vet arkeologerna inte exakt var de ursprungligen legat i huset. De flesta låg dock vid stolphålen, nordvästra hörnet och östra väggen. En teori om dessa guldgubbar är att de var fästa på stolparna och därför har hamnat i hålen. En annan teori är att de blivit deponerade i hålen vid de olika ombyggnationerna. De båda teorierna är mycket troliga. Det finns andra fynd som troligen blivit deponerade medan huset fortfarande användes. De har blivit nedgrävda i gropar inne i huset och sedan övertäckta i nivå med det dåvarande golvet. I mitten av huset fanns spår av en härd. Under alla de år som huset stått på

platsen har härden varit på samma plats. Inne i huset hittade man även en skalle från en ko. Det finns spår av metallproduktion i och vid huset. Vid ena dörröppningen inne i huset hittade man en järnring med fyra, jämnt fördelade, kulor på. Larsson och Lenntorp kopplar ringens utseende till de romanska dörrhandtagen med tre stycken kulor på som ska symbolisera den heliga treenigheten. På de romanska ringarna sitter kulorna samlade vid varandra men man har ändå tolkat de fyra kulorna på ringen i Uppåkra som symboler för fyra gudar i den förkristna tron trots att de var spridda runt ringen. Platsen där huset var placerat har varit bebyggd under en mycket lång period. Under det äldsta lagret tolkat att tillhöra kulthuset hittades en ännu äldre husgrund som varit ett långhus. I de övre lagren fanns ett yngre hus som varit byggt ovanpå kulthuset någon gång under sen vikingatid eller tidig medeltid. Det fanns inget trä kvar av huset, bara sot i det översta lagret vilket kan tyda på att allt trä brändes upp vid en stängning av platsen och inte lät det ruttna på stället. Bredvid kulthuset fanns ett hus som man tolkat som en hallbyggnad. Det hus som tolkats som kulthus hade blivit ombyggt minst sex men kanske även sju gånger (Larsson & Lenntorp, 2004: 3-48).

Andra generationens kultplatser

Borg

Borg ligger väster om Norrköping i Östergötland. I och med ett motorvägsbygge 1988 grävde Riksantikvarieämbetet i Linköping ut området kring Borg. Där hittades ett hus som tolkades som kulthus. Det är daterat med hjälp av fynd och ¹⁴C-metoden till 900-tal (Nielsen, 1996: 97-102). Ann-Lili Nielsen tar upp tre utgångspunkter som arkeologerna använde för sina tolkningar om huset i Borg var ett kulthus eller inte. Dessa punkter var (Nielsen, 2006: 244):

1. Huset var byggt på en stengrund
2. Man hittade amulettringar och fynd som tyder på att de skedde järnsmide på platsen
3. Där fanns djurben från både vilda och tama djur med märken som visade på att de blivit offrade.

Huset var 6x7,5 m stort och låg i nord-sydlig riktning med en öppning i väst. Det låg platta stenar inne i huset längs den östra långsidan av huset, detta har man enligt Nielsen tolkat som ett altare (se fig. 4). Huset stod på en stenlagd gårdsplan som var 1000 m² stor. De fynd som hittades kring detta hus är unika. Det finns inte något liknande på andra boplatser från yngre järnålder någon annanstans i Sverige (Nielsen, 1996: 97-102).

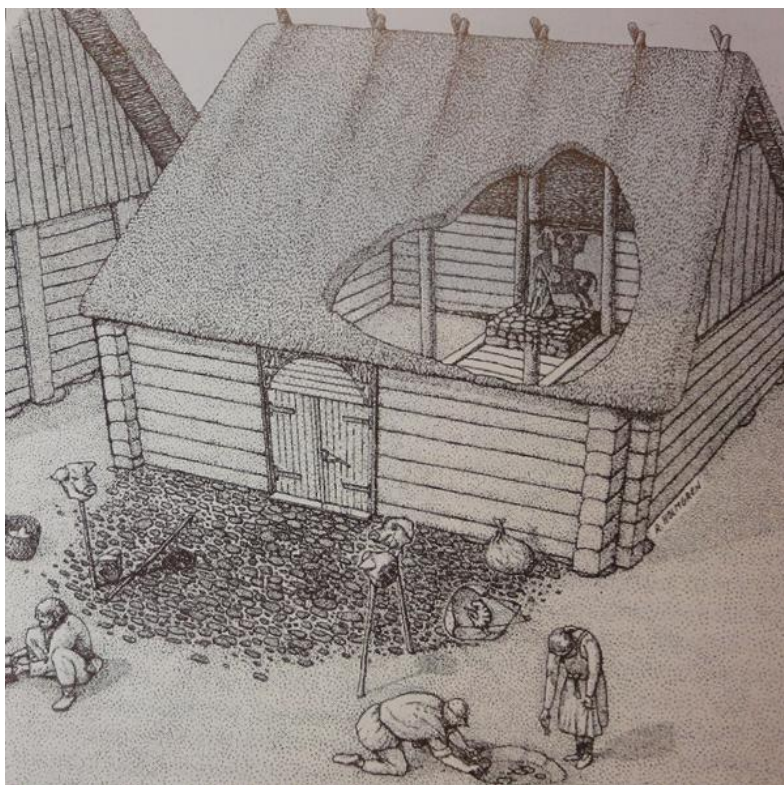

Fig. 4. Tolkning kring hur kulthuset i Borg kan ha sett ut (Lindeblad & Nielsen, 1998: 3).

På gårdsplanen nedanför en bergsklack i närheten av huset hittades ett depåfynd som bestod av 98 järnringar, både hela och halvfärdiga, vilket tyder på att de kan ha tillverkats på platsen. Strax norr om ringarna hittades ugnar som troligtvis använts till järnframställning och smide. Detta är det största depåfynd av järnringar i Sverige. Det hittades även 75 kg obrända djurben på gårdsplanen. Utifrån en analys av djurbenen syntes tecken som tydde på att djuren blivit offerade. Det var alltså inte bara matrester utan en del av djuren hade blivit halshuggna. Det var skall- och käkben och ben från hund och katt. Huset täcktes över av grus på 1000-talet och detta har tolkats som en ceremoniell stängning av platsen. Borg ligger beläget vid Motala ström, som är en bra kommunikationsväg från Östergötland till Östersjön (Nielsen, 1996: 92, 97-102; Lindeblad & Nielsen, 1998: 4-5).

Kultplatser under bar himmel

Lilla Ullevi

Lilla Ullevi ligger i Bro socken i södra Uppland. Utan att veta platsens betydelse, förutom ledtråden i ortnamnet, påbörjades en utgrävning 2007 och en stenpackning hittades som först tolkades som en husgrundsterrass (se fig. 5). Mathias Bäck, Ann-Mari Hållans Stenholm och Jan-Åke Ljung gör en liknande uppräknig av kriterier för att tolka Lilla Ullevi som en kultplats som Nielsen gör med Borg (se sid 22). Dessa var:

1. Mängden amuletringar
2. Bergkammen som platsen låg vid och stenpackningen tolkades som ett harg
3. Den hägnad runt platsen som tolkats som ett viband

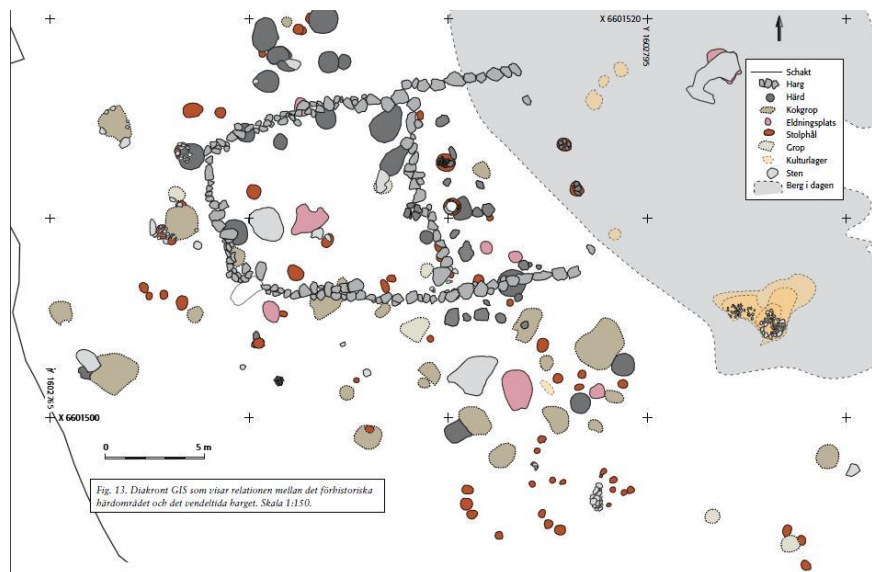

Fig. 5. Det vendeltida harget (hästskoformat) i Lilla Ullevi. De lila formationerna är härdar och de röda är stolphål (Bäck et al, 2008: 24).

Platsen daterades med ^{14}C -metoden till vendeltid med hjälp av kol från en av järnringarna. Det finns dock inga belägg för folkvandringstid. Detta gör att författarna inte kan hävda kultplatskontinuitet på grund av att de saknar belägg för 200 år mellan 400-600 e.kr. Harget är 165 m² stort och tillsammans med vad som tolkades av arkeologerna som ett viband och stolphål i grupper om tre, söder om harget, utgör det den 2000 m² stora platsen. Vibandet utgjordes av stolpar och skulle markera den helga platsens fredade zon enligt Bäck, Hållans Stenholm och Ljung. I anslutning till det så kallade vibandet fanns härdar och kokgropar. Kokgroparna har tolkats som att de användes till rituell matlagning. Grupperna av stolphål hade ingen tydlig formation, så som till en inhägnad eller ett hus. Därför tror arkeologer att de kan ha fungerat som offerstolpar. Vid dessa stolphål hittades de flesta av järnringarna (se fig. 6). Det fanns även spår av trä på ringarna och de kan tyda på att de varit fästa på stolparna. Vid Lilla Ullevi finns en fyrvägskorsning och det går vattenvägar till bland annat Birka. Man hittade även vad som tolkades som resterna av en sejdhyll bestående av fyra kraftiga stolpar. En sejdhyll finns beskriven i de skriftliga källorna från Island som en hög ställning på fyra ben med en plattform där riten utövades. Anledningen till att det tolkades som en sejdhyll är för att de fyra stolparna troligtvis har tillhört samma konstruktion och varit en del av hargkonstruktionen. Det hittades 65 ringar i Lilla Ullevi men bara en mindre mängd djurben (Bäck et al, 2008: 5-8, 30-37; Hållans Stenholm, 2009/2010: 49-55). Under sen vendeltid kan

man se spår av en stängning av platsen som tolkades som rituell av arkeologerna. Ett jordlager som var en meter tjockt var fört till platsen för att täcka stenpackningen. Efter den stängningen bebyggs inte området förrän på 1300-talet (Bäck et al, 2008: 5; Vikstrand, 2009/2010: 59-60).

Namnet Ull syftar enligt Per Vikstrand på guden Ull. Ull-bebyggelser, speciellt Ullevi, finns i mycket gamla bebyggelsemiljöer men de har låg grad av centralitet vilket stämmer med Lilla Ullevi (Bäck et al, 2008: 8).

Fig. 6. Amuletringar från Lilla Ullevi (Hållans Stenholm, 2009/2010: 52).

Götavi

Götavi ligger i Vintrosa socken som ligger 15 km norr om Örebro i Närke. Det som låg till grund för undersökningen av platsen var kartmaterialet. De äldsta kartbeläggen över området är från 1638 då platsen var utmärkt som en rektangulär yta som var bredare än ytan idag och sträckte sig 40 m längre norrut. Runt omkring var marken uppodlad. På en karta från 1719 är samma yta markerad men bara 19x16 m stor. Från 1855 finns en karta där platsen är utmärkt som ”äng, södra gärdet”. Någon gång mellan 1855 och 1950 odlades även den lilla ängsbiten upp. Men det var en lång period efter att den används som platsen bevarades och var ihågkommen. År 2005 grävdes platsen ut och då hittades en rektangulär yta av lera omgiven av ett mörkt lerlager, som visade sig ha varit ett våtmarksområde, och en stor mängd småstenar. Det ljusare lerlagret, tolkades som en plattform i denna våtmark, var 15x18 m stort och innehöll 52 stolphål av vilka de flesta fanns i den norra halvan. Det fanns även några

utmed lerlagrets kanter och det tolkades som en eventuell inhägnad av platsen. Förutom stolphålen var platsen fyndtom. Inga djurben och inga härdar. Det enda som hittades var ditlagda stenar i det omgivande kärret på alla sidor förutom i norr. Det hela kunde liknas med en artificiell ö eftersom arkeologerna inte kunde hitta belägg till en väg som skulle ha lett till platsen. Plattformen kunde dateras till från slutet av 900-talet till mitten av 1000-talet med hjälp av träkolrester. Områdena runt omkring har inte undersökts och dessa kan kanske innehålla andra spår av rituella aktiviteter. Under plattformen i lera hittades nedgrävda stenar i nio rader. Kenneth Svensson och de författare han refererar till hittade ingen logisk förklaring till varför stenarna var placerade på det sättet. Svensson tror att de kan ha någon mytologisk symbolik eller föreställa ett kosmiskt centrum utifrån att det i den nordiska mytologin fanns nio världar. (Svensson, 2009/2010: 68-75).

På lerlagret fanns det förutom 52 stolphål också 47 mörkfärgningar som tolkats som stenavtryck från syllstenar som burit upp en eventuell husgrund (Lagerlöf et al, 2008: 78). Den tolkningen med stenarna har inte alla inblandade arkeologer gjort. Svensson skriver att ändelsen *-vé* betyder gudarnas boning. Eftersom *-vi* är en annan form av *-vé* skulle Götavi därför ha kunnat vara en plats där det funnits ett hus med tak på, men att stolphålen inte tyder på det (Svensson, 2008: 200).

På grund av den fyndfattigdom som rådde på Götavi fanns i ett första skede tvivel på att det var en kultplats så man valde man att göra en fosfatkartering och lipid- och spårämnesanalys. Resultaten visade att det fanns fosfater på plattformens östra sida och lipid- och spårämnesanalysen visade att det fanns rester efter blod och/eller förmultnade kroppsdelar vilket kan vara spår efter slakt. Detta tolkades av Svensson som spår av blot och han menar att det kommer från *Gutasagan* som berättar om ett ”*blot i Vi*”. Alla Närkes *-vi*-platser är strategiskt placerade där vägar och vattenleder korsas. Det gäller även Götavi som ligger där Svartån korsar en mycket gammal landsväg. Götavi har tolkats som en stormannagård på grund av den halva guldhalsringen hittades i anslutning till plattformen. Denna teori verkar svag men på andra *-vi*-platser i Närke, inte långt ifrån Götavi, har det hittats guldgubbar och guldhalsringar och det stärker teorin (Svensson, 2009/2010: 68, 70-73, med hänvisning till *Gutasagan*).

Det finns tre teorier kring namnet Götavi. Den ena är att det skulle ha en koppling till folkslaget Götar, den andra är att det står för gudanamnet Gauti som kommer från Gautr som är ett Oden-namn i den västnordiska litteraturen och den sista teorin är att det är en terrängbeteckning för vattenkälla och att det då slutar på *-vi* skulle betyda att platsen varit en källhelgedom. Enligt Per Vikstrand är den tredje teorin mest trolig eftersom det inte finns

några *sveavi* eller *danavi* och för att det inte finns arkeologiska eller historiska belägg på götplatser och för att de böjningarna av oden-namnet Gautr är så pass olika. Götavi i Närke ligger ju vid en våtmark med sipprande grundvatten. Vikstrand har även ett par andra teorier om Götavi. En teori är att namnet kan vara äldre än plattformen, men för att ta reda på om den teorin stämmer krävs grundliga och omfattande undersökningar. En annan teori är att Lunds backe, som inte ligger långt från Götavi, är den egentliga kultplatsen. I Lunds backe finns resta stenar i parallella rader som har tolkats som något mer än bara gravmarkeringar (Vikstrand, 2009/2010: 60-64).

Ullevi och Götavi har vissa likheter, speciellt ändelsen *-vi* i ortnamnet. *Vi* kommer från det urgermanska ordet *wihaz* och betyder helig. I äldre forskning applicerade man ordet helig på olika kulturella kontexter men i modern forskning tar man avstånd från sådana universalier, som Per Vikstrand uttrycker det just därför att ordet helig i judisk och kristen benämning inte är samma som den fornskandinaviska benämningen (Vikstrand, 2009/2010: 58).

Analys

Bearbetning

De arkeologiskt identifierade kultplatserna

Idén med en lista med kriterier som Ann-Lili Nielsen gjorde för Borg (se sid. 22) applicerade jag på mitt arbete men ändrade kriterierna för att kunna se likheter och skillnader mellan mina utvalda platser:

1. Hus eller stenkonstruktion under bar himmel?
2. Amuletringar, guldgubbar eller andra hantverks- och smidesfynd på platsen?
3. Fynd av djurben som tyder på offer på platsen?
4. Närvarande vattenkälla och/eller härd på platsen?
5. Bra kommunikationsvägar?
6. Tidsperiod för användning av platsen?

För kriterierna har jag utgått från vad andra arkeologer har tolkat som rituellt och väsentligt för en kultplats men även hur de skriftliga källorna beskriver platser där de utförts kult under förkristen tid.

	Helgö	Uppåkra	Borg	Lilla Ullevi	Götavi
Amuletringar	X		X	X	
Guldgubbar	X	X			
Smides och hantverksspår	X	X	X		
Huskonstruktion	X	X	X		
Stenkonstruktion				X	X
Kommunikationsväg	X	X	X	X	X
Härd	X	X	X	X	
Vattenkälla	X				X
Oregelbundet placerade stolphål	X			X	X

Fig. 7. Översikt av platsernas innehåll

Tidsperioderna för användande av platserna skiljer sig lite åt. Helgö och Uppåkra är ju konstaterat sedan tidigare att de har mycket gemensamt. De har även tidsperiod gemensamt. Jag placerade först Borg i gruppen *första generationens kultplatser* för att det fanns en

huskonstruktion på den platsen också. Jørgensen menar att Borg tillhör den andra generationen eftersom det finns flera byggnader där som man tolkat som sakrala och inte bara en som fallet är i Uppåkra och Helgö. I Borg finns heller ingen etablerad hantverksplats men där finns spår av hantverk och järnsmide (Jørgensen, 2009: 350). Jag menar dock att Borg har mycket gemensamt med platserna i första generationens kultplatser. Därför kommer jag att jämföra Borg med Helgö och Uppåkra som att de tillhör samma grupp.

Min översikt i fig. 7 visar att Helgö finns representerad i alla kategorier av kriterier för att fungera som en kultplats förutom stenkonstruktion. Däremot ligger platsen vid en stenig sluttning och klippa där det deponerats järnringar och djurben och där fanns det även spår av härdar. Annat som urskiljs i fig. 7 är att Helgö, Uppåkra och Borg följer varandra rätt bra när det handlar om innehåll på platserna, bland annat spår av handverk och smide. Det som skiljer platserna åt är att det i Uppåkra inte hittades några så kallade amulettringar och i Borg inga guldgubbar och i Helgö hittade man båda. Helgös eventuella kulthus byggdes också om flertalet gånger under samma tidsperiod som Uppåkra som sträckte sig över 600 år (Larsson & Lenntorp, 2004: 43). Andra likheter är den hallbyggnad som finns nära kulthuset på dessa båda orter (Zachrisson, 2009/2010: 84).

<p>Första + andra generationens kultplatser Borg: Vikingatid Helgö: RJÅ – vikingatid Uppåkra: RJÅ - vikingatid</p>	<p>Kultplatser under bar himmel Lilla Ullevi: Vendeltid Götavi: Vikingatid</p>
--	---

Fig. 8. Datering av platserna.

Likheterna mellan Götavi och Lilla Ullevi är att de är båda placerade vid en vägkorsning, har spår av inhägnader, en konstruktion av sten och lera och oregelbundet placerade stolphål. Skillnaderna är tidsperioden (se fig. 8) för brukande av platsen och att det i Lilla Ullevi fanns spår av härdar och djurben, inget av det fanns i Götavi, men då har heller inte området kring plattformen blivit utgrävt. Det kan ju innehålla de spår av härdar, offergåvor m.m. som saknas på plattformen. En teori kring harget i Lilla Ullevi är att det fungerat som en scen för blotoffer (Bäck et al, 2008: 36; Vikstrand, 2009/2010: 64). Det kan ha gällt plattformen i Götavi också.

Det Lilla Ullevi har gemensamt med bland annat Helgö och Borg är ringarna. Tidsperioderna stämmer inte men användandet av ringarna kan ha varierat på olika platser. Lilla Ullevi, Borg och Uppåkra har alla tydligt blivit stängda för den användning de har varit till för under förkristen tid. Lilla Ullevi och Borg har blivit övertäckta med jord respektive grus och i Uppåkra brändes huset ner. Det som skiljer Helgö från Lilla Ullevi är självklart att det förstnämnda har spår av ett hus på platsen och det har inte det andra. Dessutom har Lilla

Ullevi en plattform på platsen som tolkats som rituell men det har inte Helgö, som många andra järnåldersplatser i Mälardalen har (Zachrisson, 2009/2010: 85). Förutom att det går en kommunikationsväg förbi platsen och att det finns spår av en härd så skiljer sig Uppåkra mest från platserna under bar himmel än de andra i första och andra generationens kultplatser. I Uppåkra finns ingen stenkonstruktion, ingen vattenkälla och inga oregelbundna stolphål. I Helgö, Borg och Lilla Ullevi kan man se att valet av plats kan vara gemensamt för kultplatser. De är alla placerade vid en naturlig klippformation.

Kenneth Svensson tror att stenarna i Götavi har någon mytologisk symbolik men jag tror att de mycket väl kunde ha varit till för att göra plattformen mer stabil och/eller för att vattnet skulle kunna rinna fritt under den. Det hade ju trots allt varit en våtmark där under den tidsperiod som platsen användes (Svensson, 2009/2010: 72). Svensson skriver även i en annan artikel 2008 (se sid. 30) att stolphålen inte tyder på att det stått ett hus där. En annan teori är att huset varit uppbyggt på syllstenar så tanken om ett hus är inte helt obefintlig när det gäller Götavi (Svensson, 2008: 200; Lagerlöf et al, 2008: 78).

De arkeologiskt identifierade kultplatserna i text

Uppåkra är ett bra exempel på de annorlunda, extraordinärt höga och kompakta byggnaderna som nämns i skriftliga källor (Jørgensen, 2009: 350). Lars Larsson och Karl-Magnus Lenntorp gör en jämförelse mellan kulthuset i Uppåkra och templet i Uppsala. Likheterna de ser i Adam av Bremens beskrivning av kedjor på huset i Uppsala som tolkats som att de kan ha haft funktionen att göra huset stadigt har de kraftiga stolphålen i Uppåkra tolkats ha gjort (Larsson & Lenntorp, 2004: 35). Andra som påpekar att huset i Uppåkra skulle ha varit anmärkningsvärt högt är Lars Jørgensen som, liksom de flesta andra, refererar till *Grimnismål* och *Völvans spådom* vilket man kan se stämmer i citaten på sidorna 14-16 om man förlitar sig på de skriftliga källorna (Jørgensen, 2009: 336). Efter undersökningar av templet i Uppsala kom även Olav Olsen fram till att det varit extraordinärt högt (Olsen, 1966: 282-283) vilket gör att det är rimligt att dra paralleller mellan det och kulthuset i Uppåkra.

De andra husen som har hittats kan också tolkas i de skriftliga källorna på sidan 13-18. Där finns hus beskriva som till exempel högtimrat hov och timrade höga blothus och offer som skedde på stenkonstruktioner benämns som harg och blotpall. Däremot har man inte hittat några hus i ädelmetall än så länge.

I Adam av Bremens berättelse beskriver han att det skedde sång under offerhögtider vilket kan tala för att det skedde handlingar som arkeologer inte kan se spår av i materialet. Völvans Spådom berättar även om smidesaktiviteter i anslutning till harg och hargen hade

timrats upp av asarna. ibn Fadlans beskrivning stämmer rätt bra överens med Adam av Bremens berättelse och *Olav Tryggvasons* saga när det gäller stolparna som blir tillbedda och offrade till för att få bättre skörd.

Handlingarna i arkeologi och text

De spår av handlingar som kan urskiljas på de arkeologiskt identifierade kultplatserna är djurben som inte varit till för matlagning, till exempel skallben och andra köttfattiga delar, oftast i stora mängder. Placeringen på benen och spåren av blod har man tolkat som att det skett offer på platsen. Det hittades även kokgropar och härdar som kan ha använts till matlagning i samband med rituella handlingar. De oregelbundet placerade stolphålen har tolkats som att de kan ha burit en bild av en förkristen gud och blivit tillbedda. Den stora mängd järnringar och guldgubbar som ofta hittats på samlade platser har tolkats som offergåvor och deponeringar. Handlingarna arkeologerna tror har skett i samband med de så kallade amuletringarna har de tolkat från den gotländska bildstenen från Tängelgårda.

De handlingar som beskrivs i de skriftliga källorna på sidorna 13-18 är tillbedjan till pålar. Tempel, salar, hallar och hov för festmåltider och rättsmål, heliga lundar och stenkonstruktioner som benämns som harg där offer av människor och djur (främst nöt) har skett. Smide, slöjd och sång förekommer också. Hantverkskonsten är i sig inte en rituell handling men den behövs för att tillverka till exempel järnringarna som sedan eventuellt använts i rituella sammanhang.

Begreppen i arkeologi och text

De flesta arkeologer har källkritiskt tagit upp att harg ibland beskrivs som både sten- och träkonstruktion men när de sedan beskriver deras fynd, en stenkonstruktion och en träkonstruktion inom samma område, så är det förstnämnda ett harg och de andra en hall eller ett hov. Ibland tolkas ett hov som att det varit ett tempel men enligt Olsen blev översättningen av *hof* tempel först på 1100-talet och hade då en kristen betydelse (Olsen, 1966: 280) vilket betyder att människorna under förkristen tid troligtvis inte såg sitt hov som ett tempel. Olsen har också tagit upp att harg har två betydelser och hans teori om att det har varit en mindre byggnad som fungerade som skydd för gudabilderna har man bland annat funnit bevis för i Borg. Där var det ett sidohus till hallbyggnaden som var inhägnat (Olsen, 1966: 75; André, 2002: 315-316). Begreppet blot används flitigt i de skriftliga källorna och att det skett i samband med ett harg kan man förstå ur *Hyndla* där det beskrivs hur en man vid namn Ottar har byggt en blotpall som han färgar röd med blod i gudens ära (se sid. 16). Därför är

tolkningen att stenkonstruktioner som funnits i närheten av benrester har använts i samband med offer. Olsens teori som benämns på sidan 10 i denna uppsats som säger att ett hov är en mötesplats för att utöva kult kan kopplas till *Olav Tryggvasons saga* som säger att hov och blotplatser hade härjats (se sid. 17). Sejdhjällen som arkeologerna tror sig ha hittat i Lilla Ullevi är den första någonsin undersökta sejdhjällen enligt arkeologerna. Det har de tolkat ur isländska sagor men konstruktionen kan ju faktiskt ha fungerat som ett hus eller annat än just en sejdhjäll.

Tolkning och diskussion

Om stolparna funna i Lilla Ullevi och på Helgö haft form av en gud och blivit tillbedda som arkeologerna tror kan vi inte veta. Om vi förlitar oss på skriftliga källor så som ibn Fadlans vittnesmål kan vi ana vad de var till för men annars är allt vi har oregelbundet placerade stolphål. Detta problem, om man vill se det som ett problem, anser jag gälla för de flesta tolkningar kring de skriftliga källornas kopplingar till det arkeologiska materialet. De ringar och guldgubbar man hittat i anslutning till stolparna kan ha varit fästa på stolparna och de gör det lite mer tydligt att de har använts till något speciellt. Om matlagningen på platsen i de kokgropar och härdar som hittats var rituell eller inte är även det mycket svårt att veta. Om man utgår från att den stora mängd ben som hittats är resultat från offer och sedan hittar kokgropar i närheten så kan det vara en rimlig tolkning. Men fortfarande är det en spekulativ tolkning då kokgroparna kan ha använts till vanlig matlagning, utan rituella kopplingar.

I och med ortnamnen och forskningen som bedrivits kring dem syns det att det finns logiska kopplingar till de skriftliga källornas berättelser om vi-platser och heliga öar m.m. Götavi, Lilla Ullevi och Helgö har alla indikationer på att något rituellt kan ha skett på platsen som gett upphov till ortnamnet. Kring ortnamnet Borg känner jag inte till någon sakralnamnsforskning och Uppåkra som ortnamn antyder att det varit mer en centralort med ett hus till för kult istället för renodlad kultplats.

Är det så kallade *kultplatser* jag har att göra med? Uppfyller de kriterierna som jag tog upp tidigare i arbetet för att identifiera en kultplats? De kriterier jag valt att använda för att fastställa om det har utövats kult på platserna har varit det jag ansett vara relevant för en kultplats tolkat ur olika författares tolkningar och de skriftliga källorna. Det flesta av platserna uppfyller de ”krav” som ställts på respektive grupp men vad man kan se är att arkeologer nog kan styra materialet dit de vill, även om det oftast sker omedvetet. Bara för att en kokgrop ligger vid en palissad behöver det inte betyda att den användes för rituella ändamål men det är

den generella tolkningen och kan lika mycket vara rätt som den kan vara fel. Hur man tolkar det beror helt på ur vilket perspektiv man ser på det.

Det jag tycker är mest intressant är stängningen av platserna. Det gäller Uppåkra, Lilla Ullevi och Borg. Uppåkra och Borg brändes ner respektive täcktes över någon gång under vikingatiden medan Lilla Ullevi täcktes över under vendeltiden. Min teori är att detta skedde i och med övergången till kristendomen. Stängningen av platserna som hade med förkristen religion att göra kanske avslutade religionen och platsen vid övergången till kristendomen. En kritik mot denna teori kan vara att Lilla Ullevi stängdes redan under vendeltid men som går att läsa på sidan 25 i denna uppsats så bebyggdes inte platsen förrän på 1300-talet vilket kan tyda på att teorin gäller även där.

Vad jag anser så är det få arkeologer som ger en grundlig förklaring till sina tolkningar kring bland annat amulettringarna. De hänvisar till bildstenen (se fig. 2) men den säger egentligen inget om det var en religiös handling som skedde i och med ringarna. Detta gäller generellt genom de rapporter och artiklar jag har läst kring de olika arkeologiska materialen. Arkeologerna ger inga förklaringar utan skriver från början att platsen är en kultplats eller att matlagningen eller deponeringarna är rituella och så vidare. Efter att ha studerat platserna och deras särdrag har jag sett att det finns saker som tyder på att platsen hade kunnat vara en kultplats. Det är oftast dock endast om man tittar på platsen på det sättet: att förutsättningen redan är att platsen har en religiös koppling. Det finns inte många identifierade kultplatser från yngre järnåldern. Om det är för att de inte blivit funna och undersökta i stor utsträckning eller om det är för att de är så pass svåra att tolka vet jag inte. En invändning till att använda skriftliga källor är att de ofta är indirekta medan det arkeologiska materialet anses som direkt källa men enligt mig är inte det heller tillräckligt täckande. Egentligen också enligt arkeologerna. De som ställt en problematiserande fråga kring om det handlar om kult eller inte fullföljer inte alltid den i en diskuterande slutsats utan faller in i tolkningen att det är kult då det hittats järnringar och härdar i samband med en sten- eller huskonstruktion.

Slutsats

Helgö som uppfyller alla ”kraven” förutom en stenkonstruktion på platsen är istället placerat vid en klippa och har även ett ortnamn med sakral innebörd. Om man då gör tolkningen att Helgö har varit en ”helig ö” så kan man använda den platsen som jämförelsematerial till de andra. Platsen har likheter med var och en av de fyra andra platserna på olika kriterier.

Intressant är att bara Helgö och Götavi har en vattenkälla och att Helgö, Borg och Lilla Ullevi har blivit avslutade som plats under vikingatid och vendeltid.

De mest intressanta skriftliga källorna i detta fall är *Grimnismal* strof 16, *Hyndla* strof 10, *ibn Fadlas* berättelse och *Völvans spådom* strof 7. De nämner högtimrade hov, blot och blotpall av sten, pålar som blir tillbedda och hantverkstillverkning. Dessa beskrivningar kan man applicera på platserna i detta arbete: till exempel på Helgö har man funnit att där stått ett hus, där fanns benrester och spår av hantverk och i Uppåkra hittade man väldigt stora stolphål som tyder på ett extraordinärt högt hus. I Lilla Ullevi finns ett tydligt harg som var hästskoformat vilket man har tolkat som att det kan ha använts som en scen för offrande och man hittade även stolphål som inte kunde förklaras på annat sätt än att de använts som avbildningar av gudar eller något likande.

Om arkeologernas tolkningar har påverkats av religionshistorikernas och de skriftliga källorna är svårt att veta. Mycket troligt är fallet så men det behöver ju inte vara fel. De rituella handlingarna som jag ville ta reda på om de gick att studera och om de fanns i de skriftliga källorna var svåra att utläsa. Trots att dagens forskare använder sig av både arkeologiskt material och skriftliga källors beskrivningar av den förkristna kulten finns där inte mycket att gå på.

De platser jag har studerat i denna uppsats kan ha varit platser där kult utövats. Men det kan lika gärna ha varit platser för vanligt hantverk eller en samlingsplats där folk åt och träffades utan att det hade kopplingar till religion. Jag tycker det krävs mer studier och grundligare tolkningar kring platserna och de skriftliga källorna innan arkeologer rubricerar en plats som kultplats. Det jag anser skiljer en kultplats från en vanlig plats är om arkeologer hittar något som är (allmänt) känt som gudomligt. Ett exempel är torshammaren som arkeologer och religionshistoriker har hittat tydliga belegg för i både skriftliga källor och på runstenar. Den talar för att ha tillhöt guden Tor och att den förkristna befolkningen då har hedrat guden genom att bära hammaren som smycken eller något liknande. Ett annat tydligt spår hade kunnat vara om det på platsen funnits en välbevarad gudasymbol. Hade något sådant funnits på en plats hade jag också kunnat tolka det som en kultplats.

Sammanfattning

Det har skrivits många böcker och artiklar kring skandinavisk förkristen religion och en del forskare står fast vid att man inte kan urskilja religion och ritual i det arkeologiska materialet eftersom handlingarna inte syns i materialet och de skriftliga källorna från medeltiden som finns är inte pålitliga nog. Andra förespråkar en grundläggande förkristen religionsforskning som skulle kunna visa mer på hur det gick till under förkristen tid. I detta arbete har jag diskuterat om det arkeologer har urskiljt som förkristen ritual verkligen är det och vad de baserar sina tolkningar på. Det jag har fokuserat på är fem platser i Sverige som har identifierats som *kultplats* där jag tittat på handlingarna som skett på platsen och hur platserna beskrivs. Identifieringen eller tolkningen av platsen har, på nästan alla fem platser, gjorts av arkeologer, religionshistoriker och språkvetare tillsammans. Fram till för bara ca 20 år sedan använde sig inte en arkeolog av skriftliga källor av källkritiska skäl medan en religionshistoriker använde sig i princip bara av skriftliga källor. Men på senare år har det vuxit fram ett samarbete. Även om religionshistorikerna självklart är källkritiska i sina tolkningar kan det finnas risk att arkeologerna påverkas lite för mycket av olika tolkningar. En stor fråga är om det arkeologiska materialet kan visa förkristen ritual eller tror vi bara det för att vi undermedvetet har applicerat religionshistorikernas tolkningar och liknande på materialet? Det jag kom fram till var att om man använder sig av de skriftliga källorna och en del gemensamma nämnare som kriterier så stämmer de olika platserna rätt bra med varandra vilket måste betyda att de har en gemensam nämnare som vi inte kan beskriva på något annat sätt än att det skulle vara förkristen religion.

Detta arbete hade kunnat vara mycket mer omfattande och djupgående. Till exempel hade fler platser kunnat undersökas och andra och fler skriftliga källor hade kunnat studeras mer noggrant. De olika översättningarna av de skriftliga källorna är så pass olika att en jämförelse dem emellan hade kunnat vara intressant för att se om en viss översättning påverkat en arkeologs tolkning på ett annat sätt än de som jag tagit upp. En annan vinkling av arbetet som strävar efter ungefär samma sak som syftet med denna uppsats är att se på relationen mellan makten, kulten och platsen. För att se om och hur kulten utövades på en plats kan man ta reda på vem det var som utförde och/eller kontrollerade de rituella handlingarna. Enligt Jørgensen var det eliten som var i kontroll av platserna (Jørgensen, 2009: 351).

Om jag skulle gå vidare och göra en större undersökning kring detta ämne skulle jag jämföra fler platser som identifierats som kultplats i Sverige och kanske till och med platser från resten av Norden. Jag skulle undersöka vilka andra så kallade ”krav” som går att ställa

och på så sätt göra tolkningen mer snäv och inte lika lätt att göra om kultplatser eller bekräfta att tolkningarna som gjorts var rätt.

Källförteckning

Skriftliga källor

Adam av Bremen, *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar* (1984) Översättning: Svenberg, E. Stockholm: Proprius Förlag

Den Poetiska Eddan, 2:a omarbetade upplagan (1993) Översättning: Collinder B. [1964] Stockholm: Forum

Ibn Fadlan, *Araber Vikingar Varingar* (1978) Översättning: Wikander S. Lund: Svenska Humanistiska Förbundet

Snorre Sturluson, *Nordiska kungasagor I – Från Ynglingasagan till Olav Tryggvasons saga* (1994) Översättning: Johansson, K. G. Stockholm: Fabel

Litteratur

Andrén, A. (2002) Platsernas betydelse – Norrön ritual och kultplatskontinuitet. Ingår i: Andrén, A. Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.) *Plats och praxis – studier av nordisk förkristen ritual*, sid. 299-342. Lund: Nordic Academic Press

Arrhenius, B. (2011) Helgö – Pagan sanctuary complex. Ingår i: Arrhenius, B. & O'Meadhra, U. (red.) *Excavations at Helgö XVIII*, sid. 11-40. Stockholm: Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien

Bäck, M. Hållans Stenholm, A-M. & Ljung, J-Å. (red.) (2008:39) *Lilla Ullevi – historien om det fridlysta rummet*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, UV Mitt

Carlie, A. (2009) Järnålderns offerplatser i retrospektiv: ett arkeologiskt perspektiv. Ingår i: Carlie, A. (red.) *Utskrift – Järnålderns rituella platser #9*, sid: 17-29. Halmstad: Stiftelsen Hallands Läns museer

Clunies Ross, M. (2002) Närvaron och frånvaron av ritual i norröna medeltida texter. Ingår i: Andrén, A. Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.) *Plats och praxis – studier av nordisk förkristen ritual*, sid. 13-30. Lund: Nordic Academic Press

Görman, M. (1989) Hur kan man använda arkeologiskt material i religionshistorisk forskning? – Några metodiska överväganden och tolkningsförsök. Ingår i: Larsson, L. & Wyszomriska, B. (red.) *Arkeologi och religion – Rapport från arkeologidagarna 16-18 januari 1989*, sid: 31-42. Lund: Arkeologiska Institutionen och Historiska Museet

Holmbäck, Å. & Wessén, E. (1979) *Svenska Landskaplagar – Tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Fjärde serien: Skånelagen och Gutalagen*. Stockholm: AWE/GEBERS

Hållans Stenholm, A-M. (2009/2010) Lilla Ullevi – en kultplats. Ingår i: Bratt, P. & Grönwall, R. (red.) *Makt, kult, plats – Högstatusmiljöer under äldre järnåldern # 5*, sid. 49-56. Stockholm: Stockholm Läns Museum

Jørgensen, L. (2009) Pre-Christian cult at aristocratic residences and settlement complexes in Southern Scandinavia. Ingår i: Freeden von, U. Friesinger, H. & Warmers, E. (red.) *Glaube, Kult und Herrschaft – Phänomene des Religiösen in 1. Jahrtausend n.Chr. in Mittel- und Nordeuropa*, sid: 329-354. Frankfurt: Römisch-Germanische Kommission

Lagerlöf, S. Lindblom, C. & Svensson, K. (2008:2025) GÖTAVI – Hydda från senneolitikum, kultplats och torpbebyggelse från vikingatid. Ingår i: Lagerstedt, A. (red.) *På väg genom Närke – ett landskap genom historien*, sid. 75-87. Upplands Väsby: Arkeologikonsult

Larsson, L. & Lenntorp, K-M. (2004) The Enigmatic House. Ingår i: Larsson, L. (red.) *Continuity for Centuries – A ceremonial building and its context at Uppåkra Southern Sweden*, sid: 3-48. Lund: Almqvist & Wiksell International

Lindeblad, K. & Nielsen, A-L. (1998) Hövdingasätet i Borg. *Populär Arkeologi* #2, sid. 3-7.

Nielsen, A-L. (1996) Hedniska kult- och offerhandlingar i Borg – Ett uttryck för gårdens centrala betydelse under yngre järnålder. Ingår i: Engdahl K. & Kaliff A. (red.) *RELIGION från stenålder till medeltid – Artiklar baserade på Religionsarkeologiska nätverksgruppens konferens på Lövsadbruk de 1-3 december 1995*, sid. 89-104. Linköping:

Riksantikvarieämbetet

Nielsen, A-L. (2006) Rituals and power – About a small building and animal bones from the late Iron Age. Ingår i: Andrén, A. Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.) *Vägar till Midgård – Old Norse religion in long-term perspectives*, sid: 243-247. Lund: Nordic Academic Press

Nilsson Stutz, L. (2004) Uppför Hawkes stege – Hur kan vi studera ritualer i det förflutna? *Arkæologisk Forum* #11, sid. 15-18.

Nordberg, A. (2009/2010) Kultplatser, helgedomar och heliga platser. Ingår i: Bratt, P. & Grönwall, R. (red.) *Makt, kult, plats – Högstatusmiljöer under äldre järnåldern # 5*, sid. 16-21. Stockholm: Stockholm Läns Museum

Näsström, B-M. (2002) *Blot – Tro och offer i det förkristna Norden*. Stockholm: Nordstedts Förlag

Olsen, O. (1966) *Hørg, Hov og Kirke – Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier*. København: G.E.C. GAD

Steinsland, G. (2005) *Fornnordisk religion*. Stockholm: Natur och Kultur

Sundqvist, O. (2009/2010) Vi – platsernas väktare. Ingår i: Bratt, P. & Grönwall, R. (red.) *Makt, kult, plats – Högstatusmiljöer under äldre järnåldern # 5*, sid. 90-95. Stockholm: Stockholm Läns Museum

Svensson, K. (2008:2025) GÖTAVI – en vikingatida kultplats. Ingår i: Lagerstedt, A. (red.) *På väg genom Närke – ett landskap genom historien*, sid.197-210. Upplands Väsby: Arkeologikonsult

Svensson, K. (2009/2010) Götavi – en vikingatida kultplats i Närke. Ingår i: Bratt, P. & Grönwall, R. (red.) *Makt, kult, plats – Högstatusmiljöer under äldre järnåldern # 5*. sid. 68-75 Stockholm: Stockholm Läns Museum

Vikstrand, P. (2001) *Gudarnas platser – förkristna sakrala ortnamn i mälardalens landskapen*. Uppsala: Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur

Vikstrand, P. (2009/2010) Ullevi och Götavi. Ingår i: Bratt, P. & Grönwall, R. (red.) *Makt, kult, plats – Högstatusmiljöer under äldre järnåldern # 5*, sid. 58-65. Stockholm: Stockholm Läns Museum

Zachrisson, T. (2009/2010) Helgö – mer än ett vi. Ingår i: Bratt, P. & Grönwall, R. (red.) *Makt, kult, plats – Högstatusmiljöer under äldre järnåldern # 5*, sid. 79-85. Stockholm: Stockholm Läns Museum

Åqvist, C. (1996) Hall och Harg – Det rituella rummet. Ingår i: Engdahl K. & Kaliff A. (red.) *RELIGION från stenålder till medeltid – Artiklar baserade på Religionsarkeologiska nätverksgruppens konferens på Lövestadbruk de 1-3 december 1995*, sid. 105-120. Linköping: Riksantikvarieämbetet

Internet

Svenska Akademiens Ordbok 2012-04-28. Sidan senast uppdaterad: 31 augusti 2010
<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>

Guteinfo 2012-04-29. Sidan senast uppdaterad: 2012
<http://www.guteinfo.com/?id=1957>

Tängelgårdastenen 2012-05-15. Sidan senast uppdaterad: 7 december 2011
<http://www.historiska.se/historia/jarnaldern/vikingar/kultritualer/relaterade-bilder-ritualer/tangelgardastenen/>